

Hur bemöter vi kritiken av nationalekonomin?

nr 6 2005 årgång 33

Nationalekonomi är förmodligen ett av de mest kritiserade samhällsvetenskapliga ämnena. I denna artikel återges kritik som ofta riktas mot ämnet både från studenter, från företrädare för andra discipliner och från ekonomer själva. Medan delar av kritiken är berättigad, finns det också mycket som beror på missförstånd. Därför är det bra om grundkursen i ämnet innehåller en djupare metoddiskussion kring bland annat rationalitet, neoklassisk teori och spänningen mellan vetenskaplighet och politiska värderingar. Artikeln är tänkt att kunna användas som diskussionsunderlag för en sådan metoddiskussion.

ANDREAS BERGH

Fil Dr Andreas Bergh forskar vid Ratioinstitutet samt vid Nationalekonomiska institutionen vid Lunds universitet. Andreas.Bergh@nek.lu.se.

Naturvetarkomplex. Bristande metodologisk medvetenhet i forskning och undervisning. Bisarr tilltro till modeller grundade på orealistiska antaganden. Favorisering av neoklassisk teori framför alternativa synsätt. Överdreven tro på människan som rationell varelse. Politisk slagsida åt höger. Matematisk formalism på bekostnad av samhällsrelevans.

De flesta nationalekonomer känner säkert igen denna kritik av ämnet. De flesta vet nog också att den brukar avfärdas som missuppfattningar eller dumheter från folk som inte vet bättre. I undervisningen på grundkurserna får kritiken högst begränsat utrymme, och få lärare bemödar sig om att bemöta den från grunden. Min utgångspunkt i denna artikel är att det finns åtminstone tre skäl att ta kritiken på allvar.

För det första: även om missuppfattningarna överväger, är delar av kritiken faktiskt berättigad. För det andra: det är god hjärngymnastik, för såväl forskare som föreläsare och studenter, att fundera kring kritiken och hur den kan bemötas. För det tredje: det är ingen bra idé att helt överlåta diskussionen om nationalekonomins eventuella brister åt andra ämnen: studenter som tar examen i nationalekonomi bör någonstans i sin utbildning ha fått sig till livs en substantiell metoddiskussion.

I det följande ska jag försöka återge den vanligaste kritiken, diskutera hur den kan bemötas och i vilken utsträckning den är berättigad. Jag kommer i tur och ordning att ta upp följande: rationalitetsantagandet, fokuseringen på neoklassisk teori, matematiseringen, de påstått orealistiska modellerna och slutligen den politiska slagsidan. Jag har således valt att fokusera sådan kritik som rör nationalekonomin specifikt, snarare än sådan kritik som ibland riktas mot hela det västerländska upplysningsprojektet. Vidare har jag valt att ta upp frågor som studenter ofta ställer när de läser sina första poäng i ämnet, snarare än de frågor som dyker upp vid djupare studier.

Utöver denna introduktion består artikeln av fem avsnitt. Varje avsnitt

Författaren vill tacka Lisa Edman, David Emtestam och Martin Karlsson för kloka synpunkter på tidigare versioner av denna artikel.

inleds med en kort, stiliserad sammanfattning av kritiken, som därefter diskuteras och delvis bemöts. Min förhoppning är att artikeln ska vara intressant både för dem som läser och undervisar i nationalekonomi.

1. Rationalitet och synen på människan som egoistisk nyttomaximerare

Idén om människan som rationell egoistisk nyttomaximerare kanske fungerar bra i teoretiska modeller – men i verkligheten finns det många exempel på att människor inte bara bryr sig om sin egen nytta. Ibland försvaras rationalitetsantagandet med att samarbete, generositet eller till och med altruism kan vara fullt rationellt, om nyttofunktionen ser ut på rätt sätt. Men om vad som helst kan dyka upp i nyttofunktionen blir rationaliteten innehållslös – en teori som kan förklara allt, förklarar i själva verket ingenting.

Denna kritik är på många sätt välgrundad, bland annat för att den ställer den viktiga frågan vad det innebär att förklara mänskligt beteende. Men kritiken blandar samman två olika typer av rationalitet, som ibland kallas tunn och tjock rationalitet. Tunn rationalitet innebär att individens preferenser uppfyller de krav som gör det möjligt att beskriva preferenserna med en nyttofunktion – men den säger ingenting om vad det är som ska finnas med i nyttofunktionen. Tjock rationalitet innebär att man gör mer konkreta antaganden om hur preferenserna ser ut, antaganden om vilka drivkrafter individen har och hur olika drivkrafter vägs samman till handlande.

Tunn rationalitet anses inte vara ett särskilt restriktivt antagande. Väsentligen innebär det att preferenserna måste vara kompletta och transitiva. Kompletta preferenser innebär att vid parvisa jämförelser av alla tillgängliga alternativ är individen antingen indifferent, eller så föredrar hon något av alternativen framför det andra. Transitiva preferenser innebär att om A föredras framför B, och B föredras framför C, ska även A föredras framför C.

Tunn rationalitet säger alltså ingenting om varför individen föredrar ett alternativ framför ett annat, och den säger inget om vad alternativen representerar. Den tunna rationaliteten kan alltså uppfyllas av såväl hårdhudade egoister som av altruistiska helgon. Den kan användas för att analysera både val mellan enkla konsumtionsvaror eller komplexa välfärdssystem.

Det faktum att tunn rationalitet kan appliceras på nästan allting, betyder dock att det är tämligen meningslöst att använda tunn rationalitet som en förklaring till mänskligt beteende. Tunn rationalitet kan snarare ses som ett minimikrav för att det alls ska gå att se mönster och strukturer i mänskligt handlande, vilket är nödvändigt – men inte tillräckligt – för att hitta förklaringar och göra prediktioner.

För att få något som liknar förklaringar till mänskligt beteende, måste vi använda oss av den tjocka rationaliteten. Vi måste ha en idé om varför en individ föredrar ett alternativ framför ett annat, eller annorlunda uttryckt: vilka argument som finns i nyttofunktionen. I de flesta ekonomiska model-

ler finns i nyttofunktionen individens reala inkomst, hennes innehav av konsumtionsvaror eller fritid. Det betyder inte att pengar eller konsumtion antas vara det enda som spelar roll för individen. Tvärtom, en nyttofunktion som bara innehåller köpkraft är fullt förenlig med att mänskligt beteende till stora delar också påverkas av värderingar, kärlek, sociala normer eller andra faktorer. Men allt annat lika antas individen föredra större köpkraft framför mindre.

För att illustrera hur rationalitetsantagandet kan bidra till att förstå mänskligt handlande, studera följande korta historia:

Tre samhällsvetare promenerar fram i samhället och får syn på en herre som är fullt sysselsatt med att elda upp pengar. Den första samhällsvetaren, som inte tror på mänsklig rationalitet, pekar nöjt på mannen och menar sig ha funnit ett tydligt bevis på att människor inte är rationella. Den andra samhällsvetaren invänder mot detta: ”Denna man har uppenbarligen en preferens för eld. Om jag för in detta i hans nyttofunktion och kalibrerar den så att marginalnyttan av eld är högre än av pengar, kan jag visa att hans beteende är fullt rationellt”. Den tredje samhällsvetaren är skeptisk till bådas idéer: ”Jag utgår från att människor är rationella, och jag vill ogärna kasta in vad som helst i nyttofunktionen så fort något beteende ter sig irrationellt. Situationen måste undersökas vidare.”, varpå den tredje samhällsvetaren försvinner ett tag. När hon återkommer finner hon de två andra inbegripna i en hetsig metoddiskussion om det lämpliga i att föra in eld i nyttofunktionen för att rationalisera ett underligt beteende. Diskussionen tystnar när hon höjer handen: ”Jag tror jag har en förklaring. I dag är nyårsafton och mannen är avdelningschef för en avdelning som inte gjort av med hela sin budget för innevarande år. Om han inte gör av med överskottet snarast, kommer ledningen att skära ner anslagen inför nästa år”.

Historien illustrerar att rationalitetsantagandet inte bör ses som en förklaring till mänskligt beteende. Förklaringar får vi först när vi ställer frågan: under vilka institutionella omständigheter är det sätt på vilket människor betar sig rationellt? I det här fallet utgjordes de institutionella omständigheterna av företagets interna budgethantering, som uppenbarligen tvingar fram ett beteende hos avdelningschefen som ter sig irrationellt för den som inte ser den större bilden. Men den större bilden upptäcktes bara av den samhällsvetare som utgår från rationalitetsantagandet, men ogärna kastar in vad som helst i nyttofunktionen.

Ibland kan det vara motiverat att ta en genväg genom att modifiera nyttofunktionen för att kunna analysera konsekvenserna av ett visst beteende. Men då är det viktigt att komma ihåg att analysen bara svarar på frågan ”vad händer om människor betar sig så här” och inte på den mycket svårare frågan ”varför betar sig människor som de gör?”

När ekonomiska teorier testas empiriskt, undersöks om det faktiska

sambandet mellan två variabler är det förväntade. Empiriska tester tillåter att människors beteende påverkas av många andra faktorer än de som finns med i den ekonomiska teorin. Ett exempel: om vi testar sambandet mellan priset på korv och efterfrågad kvantitet kommer vi att hitta ett negativt samband – men långt ifrån alla observationer kommer att ligga snyggt på en rak linje eller kurva. Detta visar att efterfrågan inte bara beror på priset. Därför finns alltid en så kallad felterm eller residual med när teorier testas empiriskt. I residualen finns all den variation i korvefterfrågan som inte förklaras av priset – och det är sannolikt ganska mycket.

2. Neoklassisk teori

Undervisningen i nationalekonomi är alltför ensidigt fokuserad på neoklassisk teori. Alternativa synsätt ges inte vederbörligt utrymme.

Ett standardsvar på denna kritik är att neoklassisk teori dominerar nationalekonomisk forskning världen över, och att det därför vore fel att inte låta detta synas i undervisningen. Men är det verkligen så enkelt?

För det första: vad åsyftas med neoklassisk teori? Enligt ordböckerna betonade neoklassikerna efterfrågans roll för priserna. Äldre teorier som fokuserade på produktionskostnader eller mängden nedlagt arbete i en produkt, kunde inte förklara produktens marknadsvärde. Priser måste därför förstås genom samspillet mellan utbud och efterfrågan. Idag syftar neoklassisk teori oftast på hela den teoretiska analysapparaten i form av nyttomaximering, vinstmaximering och marknader i jämvikt. Detta kan beskrivas som ett neoklassiskt paradigm, ett slags samförstånd kring vilka frågor som bör besvaras och hur svaren ska sökas.

Nationalekonomin är – på gott och ont – en ovanlig samhällsvetenskap såtillvida att det finns ett tydligt dominerande paradigm. På grundkurser över hela världen används läroböcker som kort och gott heter Economics, och som alla innehåller nästan exakt samma modeller, metoder och resultat. Enkelt uttryckt kan man säga att ett paradigm blir dominerande när de flesta forskare anser att paradigmet teorier bättre än konkurrerade teorier besvarar de frågor som forskarna söker svar på. Det neoklassiska paradigmet dominans beror i så fall på att modeller med marginalnytta, utbud och efterfrågan är bättre på att förklara prisbildningen i ett samhälle, än vad exempelvis den marxistiska arbetsvärdeläran är.

Kritiken mot den neoklassiska teorins dominans i undervisningen är emellertid berättigad såtillvida att den ger en något skev bild av aktuell ekonomisk forskning. Den neoklassiska teorin beaktar inte transaktionskostnader, institutioners betydelse eller sociala normer – fenomen som rönt uppmärksamhet inom ekonomisk forskning under mycket lång tid, och som knyter samman nationalekonomin med många andra samhällsvetenskaper. Läroböckerna ger därmed en något skev bild av hur ämnet ser ut idag, och det åligger föreläsarna att hålla sig ajour med forskningsfronten och ge en rättvisande bild av ämnets utveckling.

3. Matematisering

Nationalekonomin har naturvetarkomplex. Genom överdrivet användande av matematik försöker den ge sken av att vara en mycket exaktare vetenskap än vad en samhällsvetenskap någonsin kan vara.

Idealiskt sett bör matematiken vara ett verktyg inom nationalekonomin, inte ett mål i sig. Ändå upplever många att så inte är fallet, och det finns sannolikt flera förklaringar till detta. Den matematik som behövs på nationalekonomisk grundnivå är i regel inte särskilt avancerad. Det ligger nära tillhands att misstänka att bristande förkunskaper från grund- och gymnasieskolan gör att de första universitetspoängen i nationalekonomi upplevs handla mer om matematik än om ekonomi.

Den stora frågan är dock kanske snarare vad matematik och formella modeller alls kan göra för nytta i en samhällsvetenskap om handlar om mänskligt handlande. Svaret är att det finns många poänger med att uttrycka resonemang formellt och matematiskt; risken för missförstånd minskar. Det blir lättare för både läsaren och forskaren att verifiera att analysen är logisk och fri från motsägelser. Framförallt går det att med matematikens hjälp härleda slutsatser som skulle vara svåra eller omöjliga att resonera sig fram till enbart med hjälp av ord. Det matematiska språket kan således göra det lättare att beskriva teorier, resonemang och hypoteser på ett exakt sätt. Men matematiken gör inte teorierna mer exakta, vilket är viktigt att veta när man bläddrar igenom en artikel full av siffror och grekiska bokstäver.

En liknande varning gäller kvantitativ empirisk analys, inte det bara inom nationalekonomin. Statistiska metoder gör det möjligt att kvantifiera även mycket svaga samband. När dessa siffror redovisas med mängder av decimaler framstår analysen ofta som mer exakt än vad den egentligen är.

Det finns även andra risker med matematisk analys. Precis som samhällsvetare som arbetar enbart med verbala, icke-formella resonemang ibland tenderar förlora sig i blommigt språk och onödigt komplicerade ord, kan den formella analytikern stundom förblindas av matematikens estetik. Risken finns att detta leder till att teorier blir populära mer för sin matematiska elegans än för att de bidrar till att lösa relevanta problem. En matematisk modell kan således vara problemfri i den bemärkelsen att den är fri från interna motsägelser, utan att den nödvändigtvis är särskilt användbar när det gäller att förstå mänskligt beteende i verkligheten.

Modeller som fångar upp någon väsentlig mekanism som påverkar människors beteende kan ge förståelse som skulle ha varit svår att få fram utan formell eller matematisk analys. Men hur orealistiska får modellerna vara innan forskningen helt tappar kontakten med verkligheten? Detta leder oss över till nästa punkt, kritiken mot nationalekonomins orealistiska modeller.

4. Modelltänkandet

De modeller som används i nationalekonomin är helt orealistiska. Det borde vara uppenbart för alla att världen är mycket mer komplex än vad ekonomer tycks tro.

På ett grundläggande plan är kritiken mot de förenklade modellerna enkel att bemöta: ekonomer är högst medvetna om verklighetens komplexitet. Komplexiteten är i själva verket anledningen till att modeller behövs – om verkligheten vore enkel, skulle den inte behöva förenklas! Faktum är att varje försök till beskrivning av verkligheten är en mycket grov förenkling, och det gäller oavsett om beskrivningen använder sig av matematik, ord, målarfärg eller pixlar på en datorskärm.

Poängen med modeller inom nationalekonomin är att rensa bort de faktorer som är irrelevanta för den fråga man vill analysera. En karta är en väldigt förenklad bild av verkligheten, men om det som rensats bort är irrelevant kan den ändå vara synnerligen användbar för den som vill ta sig från en punkt till en annan.

En teoretisk modell ska förstås som ett tankeexperiment för att bringa ordning i en kaotisk värld. Ett exempel: alla vet att BNP påverkas av en myriad av olika faktorer, som ständigt förändras. En enkel modell gör det möjligt att fundera kring frågan ”Vad skulle hända om alla faktorer är oförändrade utom arbetskraftens storlek?” En sådan modell säger naturligtvis inte att arbetskraftens storlek är det enda som påverkar BNP – men den gör det lättare för oss att analysera en faktor i taget.

När man avgör om en modell är bra eller dålig är det viktigt att skilja mellan drivande och icke-drivande antaganden. Ett drivande antagande är ett antagande som spelar direkt roll för de resultat som härleds ur modellen. Icke drivande antagande görs för att göra modellen enkel och hanterbar, och spelar ingen roll för resultaten. Många kanske reagerar på att konsumentens val på grundnivå ofta analyseras i modeller där det bara finns två varor – ett synnerligen orealistiskt antagande. Men antagandet är inte drivande i modellen av konsumentens val, som till priset av ökad komplexitet kan generaliseras till hur många varor som helst. Resultat som rör exempelvis efterfrågekurvans existens och utseende drivs emellertid direkt av vilka antaganden som görs om konsumentens preferenser.

Ett sätt att värdera modeller är således att fråga sig om de drivande antagandena är rimliga eller inte. Det behöver således inte vara någon nackdel att en modell innehåller flera grova förenklingar – så länge dessa förenklingar inte driver fram tokiga resultat.

Ibland använder ekonomer modeller där även de drivande antagandena är uppenbart orealistiska. Detta brukar försvaras med att en modell kan bygga på hur orealistiska antaganden som helst, så länge den ger bra prediktioner. Detta resonemang kommer ursprungligen från ekonomen Milton Friedman, som gjorde följande liknelse: En biljardspelare gör inga matematiska beräkningar rörande bollarnas tyngd, fart och infallsvinklar – men han agerar som om han gjorde det. På samma sätt är inte det viktiga huruvida människor faktiskt resonerar som de ekonomiska modellerna

antar – det viktiga är att de agerar som om de gjorde det.

Friedmans så kallade ”as if-antagande” funkar bra så länge det enda som räknas är att skapa modeller som ger bra prediktioner. Det är emellertid mindre bra om vi söker förståelse för de mekanismer som faktiskt spelar roll för människors handlande. Om målet är förståelse för det sätt på vilket världen fungerar är vi tillbaks vid att kräva att de drivande antagandena som görs i en modell är någorlunda realistiska. Detta hindrar naturligtvis inte att det kan vara högst intressant att ta reda på vad som skulle hända om ett förvisso orealistiskt antagande vore uppfyllt.

Slutligen: idealiskt sett ska god forskning tydligt redovisa vilka antaganden som görs, så att läsaren själv kan värdera hur rimliga dessa är. Det är också god forskningssed att berätta för läsaren vilka antaganden som är drivande för resultaten, och vilka som bara gjorts för att förenkla analysen. Detta gäller i synnerhet forskning som redovisar överraskande och/eller kontroversiella slutsatser. Det ska dock erkännas att långt ifrån all forskning lever upp till dessa ideal.

5. Den politiska slagsidan

Nationalekonomi som ämne har en tydlig politisk slagsida åt det (ny)liberala hållet. Den används för att ge vetenskaplig legitimitet åt rent politiska ståndpunkter.

Visst finns det värderingar i nationalekonomin. Nästan allt ekonomiskt tänkande bygger på individualism såtillvida att individens preferenser står i fokus och individuella preferenser används oftast även för att beskriva samhällets välfärd. Men denna värdering säger naturligtvis ingenting om den bästa storleken på välfärdstaten, hur högt skattetrycket bör vara eller huruvida staten bör bedriva aktiv stabiliseringspolitik. Så vad ligger bakom den spridda uppfattningen att nationalekonomin har en nyliberal slagsida? Frågan är inte helt enkel.

För det första: det är ett generellt problem att vetenskapliga resultat ibland misstolkas för att ge vetenskaplig legitimitet åt rent politiska ståndpunkter. Eftersom nationalekonomin i stor utsträckning analyserar just förhållandet mellan marknad och politik är det extra viktigt för nationalekonomer att tydligt skilja sina egna värderingar från den vetenskapliga analysen.

Läsaren kanske nu invänder att det är omöjligt för en forskare att fullt ut skilja på egna värderingar och vetenskaplig analys. Det är en bra invändning: även den mest objektiva forskare har naturligtvis värderingar som lyser igenom i valet av frågeställning eller metod. Men det faktum att det är svårt, eller till och med omöjligt, att fullständigt separera normativ och positiv analys, betyder inte att forskaren inte ens bör bemöda sig om att försöka. När normativa och positiva utsagor blandas hur som helst kan läsaren felaktigt tro att författarens personliga åsikter i någon bemärkelse är vetenskapligt bevisade. En tänkbar förklaring till uppfattningen att nationalekonomin som ämne har en politisk slagsida är att det finns ekonomer som

genom sina val av frågeställningar och kanske också genom att inte vara helt intellektuellt hederliga bidrar till att nationalekonomin uppfattas som mer högerviden än vad den faktiskt är.

En kritisk läsare måste kunna känna igen en framställning som är intellektuellt ohederlig. Ett bra test är huruvida teorier och studier som talar emot den tes som drivs i artikeln redovisas eller ej. Den som försöker torgföra sina egna åsikter som vetenskapliga sanningar, låter ofta bli att redovisa resultat som talar emot den önskvärda slutsatsen. En snarlik, men mer raffinerad, strategi är att ägna mycket utrymme åt den kritik som är enklast att bemöta, och endast i förbigående referera invändningar som är svårare att vifta bort. En intellektuellt hederlig forskare känns igen på det motsatta beteendet: hon hjälper läsaren att hitta den svagaste punkten i det egna resonemanget, och är generös med referenser till de mest troliga alternativa hypoteserna.

Kritiken riktas dock inte bara mot ekonomer, utan också ämnet som sådant: är det inte så att många av de allmänt accepterade resultat som lärs ut i läroböckerna är väldigt politiska? I mikroekonomin lärs exempelvis ut att marknadsjämvikter under vissa antaganden är effektiva och välfärdsmaximerande. I makroekonomi får studenterna lära sig att centralbanker bör vara självständiga och bara bry sig om prisstabilitet.

Visst är resultaten politiska. Men de gäller bara under vissa givna omständigheter. Om människor starkt värderar demokratiskt inflytande över penningpolitiken, ser den bästa penningpolitiken sannolikt annorlunda ut. Om marknader hämmas av olika typer marknadsmislyckanden, är inte längre den helt oreglerade marknaden det mest effektiva.

Ekonomisk forskning handlar till stor del just om olika typer av marknadsmislyckanden: vid höga transaktionskostnader, asymmetrisk information, kollektiva varor och externa effekter kan offentliga ingrepp öka effektiviteten. Ekonomisk teori hjälper oss således att se under vilka förutsättningar staten respektive marknaden är den institution som mest effektivt tillfredställer människors preferenser.

Förvisso är det i någon mån politiskt att på detta sätt upphöja effektivitet till överordnat mål. Men man bör ha i åtanke att ökad samhällsekonomisk effektivitet i sin grundläggande betydelse innebär att någon eller några får det bättre, utan att någon annan får det sämre. Den som associerar samhällsekonomisk effektivitet till ökad produktion av konsumtionsvaror eller längre arbetstider har således en skev bild av vad begreppet faktiskt innebär.

Makroekonomin är på sätt och vis mer uppenbart politisk än vad mikroekonomin är. Huvudfåran inom dagens makroforskning avråder politiker från att med aktiv stabiliseringspolitik försöka jämna ut konjunkturcykler, och centralbanker rekommenderas vara fria från politiskt inflytande och enbart fokusera på prisstabilitet. Det fanns emellertid en tid då det var standard för makroekonomer att rekommendera en aktiv statlig stabiliseringspolitik. Kanske kunde ämnet då anklagas för att ha en politisk slagsida åt det

interventionistiska hållet. Men forskning som rör stabiliseringspolitikens utformning kommer med nödvändighet att producera teorier som har politiska konsekvenser. Beroende på innehållet i teorierna kommer de att tas emot olika väl i olika politiska läger.

6. Sammanfattning

Syftet med denna artikel har varit att visa hur man kan bemöta och diskutera kring de vanligaste invändningarna mot nationalekonomin som ämne. Jag har försökt hålla texten ganska enkel och medvetet valt att inte tynga den med fotnoter och referenser. Målet har varit att väcka lite nyfikenhet hos läsaren, både hos dem som kategoriskt avfärdar kritiken mot ämnet, men också hos dem som kategoriskt avfärdar ämnet nationalekonomi. Nationalekonomin är inte någon isolerad samhällsvetenskap som genom sina underliga antaganden och metoder är väsensskild från exempelvis statsvetenskap och sociologi. Kvantitativ och formell analys, förenklade modeller, förklaringar som bygger på rationalitet förekommer i varierande utsträckning inom alla samhällsvetenskaper – på gott och ont. Om läsaren tidigare såg enbart styrkor eller svagheter med detta sätt att arbeta, hoppas jag att hon nu i större utsträckning ser bådadera.